

MELLEML FILANTROPI OG MILITÆR
KROPSKULTUR OG IDRETSPEÐAGOGIK I DANMARK

ca. 1780-1820

AF

NIELS KAYSER NIELSEN

Først i løbet af de seneste 10-15 år er der for alvor kommet gang i forskningen i kropskultur. Det gælder både for Danmark og for udlandet, at disciplinen er ganske ny. Derfor bevæger vi os endnu på yderst usikker grund. Mange spørgsmål er blevet rejst; færre er blevet besvaret. Det gælder f.eks. så væsentlige spørgsmål som afgrænsningen af emnet, analysemetoder og teoretiske referencerammer. Dertil kommer det væsentlige problem vedrørende kendskab til kildetyper og materialer. – Det følgende skal ses som et bidrag til besvarelse af disse spørgsmål, omend der kan være al mulig grund til ydmyghed på området. Vi ved nemlig fortsat uhyre lidt om, hvad det er for et forskningsfelt, vi har med at gøre.¹

I grunden er denne situation ganske ejendommelig, når man tager den vesterlandske tradition for dualistisk skelnen mellem krop og sjæl, ånd og legeme i betragtning. Her kunne man godt have forventet en mere ligelig fordeling, men historisk set har sjæl og ånd været mere i focus end kroppen og legemet. Som det er blevet anført af de to tyske filosoffer Adorno og Horkheimer har kroppen til stadighed levet et underjordisk og upåagtet liv i vesterlandsk historie.² Kun ved visse lejligheder er den kommet frem i offentlighedens søgelys og da med katastrofale følger, hævder de.

Hvor rigtig en sådan opfattelse end måtte være, tegner den dog også et noget forsimplet billede af, hvad kroppen er og kan, og af kroppens virkning i det mellem menneskelige samkvem. Man kan nemlig med lige så stor ret hævde, at kroppen – uanset hvor lidt den end måtte

¹ Niels Kayser Nielsen: Nordisk komparativ idræthistorie, *Historisk Tidsskrift för Finland*, vol. 79, nr. 1 (1994), s. 810 ff.

² Max Horkheimer og Theodor W. Adorno: *Oplysningens dialektik*, 1971, s. 233.

være i offentlighedens søgelys – samtidig er betingelsen for alle menneskelige kontakter og relationer. Den basale tillid mennesker imellem er ikke kun et spørgsmål om bevidsthed, men også et kropsligt anliggende. Det er med kroppen, vi viser ikke kun had, men også kærlighed til og omsorg for hinanden. Tanken er og bliver usynlig, og ord kan trækkes tilbage. Det kan et kærtegn aldrig. Kropslige handlinger er irreversible og absolutte. Det er formodentlig ligeledes af kropslige erfaringsårsager, at vi har særlige præferencer for bestemte former for æstetik, metoder og teoridannelser. Kroppens erfaringer aflejres som ar og spor i os som en tavs historisk og livshistorisk viden. Uanset hvor meget vi end i tanken eller med ordet forsøger at relativere dem, undkommer vi aldrig de kropslige spor.³ Af den grund står vi ved livets ende med en hel kropfuld af erfaringer. Vi ved det sandsynligvis ikke. Vi kan være for trætte eller for syge til at reflektere nærmere over dem, men de er der, som livsfylde. Det kaldes undertiden – med et kropsligt udtryk – at man er mæt af dage.

Med dette er der samtidig peget på, at spørgsmålet om vægtningen af krop og sjæl er mere kompliceret end som så, og at den manglende officielle interesse for kroppen ikke nødvendigvis svarer til kroppens relevans for os i vores dagligliv og til den historiske viden, vi – omend uerkendt – opnår gennem kroppen og med kroppen.⁴

Imidlertid skal man ikke negligere vores kropslige uvidenhed – heller ikke den videnskabelige. Nogen systematisk forskning i kroppens kulturhistorie har der aldrig været tale om, og vi skal helt frem til 1988, før der i det danske universitetssystem blev oprettet en egentlig forsknings- og undervisningsdisciplin på dette felt, nemlig ved Odense Universitet, som led i et tværfakultært samarbejde mellem Institut for Idræt og Center for Kulturhistorie. Begyndelsen er imidlertid taget, og man kan håbe på, at der i de kommende år vil dukke flere lignende initiativer op herhjemme. Der er, som vi skal se nedenfor, nok at tage fat på.

³ Esa Sironen: *Reading my Landscape*, Soile Veijola, John Bale og Esa Sironen (red.): *Strangers in Sport. Reading Classics of Social Thought*. Jyväskylä 1995, s. 19 ff.

⁴ Niels Kayser Nielsen: *E. P. Thompson and the Substantial Body in History*, Veijola et al. (note 3), s. 73 ff.

Afgrænsninger og problemer

I det følgende skal der kastes et blik på visse træk af den danske kropskultur siden slutningen af 1700-tallet. Af pladshensyn er det imidlertid nødvendigt at foretage en række afgrænsninger og koncentrere sig om bestemte områder. Ud fra dette skulle det til gengæld være muligt at pege på en række generelle træk ved forskningssituationen på kropskulturområdet. Nærmere bestemt vil der være tale om den del af kropskulturen, der udgøres af fysisk opdragelse og fysisk aktivitet. I løbet af dette århundrede går denne del i regelen under betegnelsen idræt. Det er ikke ensbetydende med, at sigtet er idræts-historisk, snarere er det idrætten anskuet i i et kropshistorisk perspektiv, der er i focus.

Denne afgrænsning har som konsekvens, at en række andre kropskulturelle centralområder som sexualitet, madkultur, mode, hygiejne, gestik, sundhedsforhold, dans etc. helt eller delvis lades ude af billedet. For slet ikke at tale om så interessante felter som hårets, sminkens og parfumens historie. Det er især ærgerligt, hvis man mener, at kroppens kulturhistorie retteligen bør anskue flere aspekter af kropsligheden på én gang – hvor vanskelig en sådan opgave end måtte være. Eksempelvis bliver en gennemgang af det idrættens gennembrud på landsplan, der finder sted i 1930'erne, ufuldstændig, hvis ikke der samtidig foretages udblik til 1930'ernes modehistorie, til tidens seksualdebat og til den ernæringsdebat, der ligeledes er kendetegnende for 1930'erne, ligesom det i denne periode så centrale hygiejnespørgsmål er svært at komme uden om. Det siger sig selv, at dette er et stort forehavende, som ikke bliver mindre af, at vores viden på idrætsområdet fortsat er præget af store huller.

Det er nemlig karakteristisk for den danske forskning i idrætshistorie, der tog sin begyndelse omkr. 1980, at den har koncentreret sig om bestemte problemstillinger og bestemte perioder. Vores viden om gennembrudsårene for organiseret fysisk aktivitet og opdragelse i årene ca. 1780-1814 er efterhånden pæn, men ingenlunde fyldestgørende, ligesom tiden omkring Det moderne Gennembrud ca. 1870-1914 har været flittigt udforsket. Ligeledes har tiden fra ca. 1970 og frem været gjort til genstand for adskillige undersøgelser. Til gengæld er manglen på viden om resten af 1800-tallet på idrætsområdet påfaldende, hvortil kommer den udprægede mangel på forskning, hvad angår idrætten

i mellemkrigstiden.⁵ Det samme gør sig gældende for tiden efter 2. verdenskrig og op til ca. 1970, hvor det danske samfund ændrer sig voldsomt, bl.a. takket være afvandringen fra land til by. – Desværre indskrænker hullerne i vores viden sig ikke til den tidsmæssige dimension.

Også i rumlig henseende mangler der meget. Mest ved vi om hovedstadsområdet. Derimod er der kun foretaget sparsomme studier i idrætshistorien i købstæderne rundt om i provinsen, ligesom den lokalhistoriske forskning på sogne- og kommuneplan er så godt som uopdyrket, hvilket man bl.a. kan konstatere ved en gennemlæsning af de amtshistoriske årbøger landet over.⁶ Først inden for de seneste par år er der dukket artikler op, der beskæftiger sig med idrætshistorien i et lokalt mikroperspektiv.⁷ Men stadig gælder det, at alt for meget af den sparsomme forskning herhjemme er forblevet på et landsdækkende synteseplan uden fornødne lokale nedslag.

I tilslutning hertil kan det konstateres, at det meget ofte har været organisationshistorie, man har beskæftiget sig med. Den institutionaliserede idræt har været i højsædet. Det er således mere det tilblivne faktum end selve tilblivelsen, man har haft for øje. De samfundsmæssige omstændigheder af social- og kulturhistorisk art har været mindre i focus end f.eks. de politiske forhold. Resultatet er en højest kodificeret forskning og formidling, der har lænet sig en del op ad den politiske partihistorie, medens social- og kulturhistoriske (og økonomiske) spørgsmål som f.eks. den møjsommelige kamp for spillepladser og faciliteter ofte er blevet forsømt. Det samme gælder det kulturelle liv, der i hverdag og fest har ledsaget idrætten, som heller ikke har haft den store interesse.

⁵ Se dog Else Trangbæk, Jørn Hansen og Niels Kayser Nielsen (red.): *Dansk Idrætsliv, bd 2: Velfærd og fritid, 1995*.

⁶ Poul Porskær Poulsen: De amtshistoriske årbøger 1994, *Journalen* 1995 nr. 2 – Nyt fra lokalhistorien, s. 3 ff.

⁷ Niels Kayser Nielsen: To idrætsforeninger på landet i mellemkrigstiden – Trelde og Herslev, *Vejle Amts Årbog* 1994, s. 59 ff, Niels Kayser Nielsen: Foreningskrise i mellemkrigstiden – om ungdom og idræt på landet, Jørn Hansen og Else Trangbæk (red.): *Idrætshistorisk Årbog* 1994 – mellem terapi og bevægelse. Odense 1994, s. 31 ff. Desuden Niels Mortensen: „En sund sjæl i et sundt legeme“ Idræt på landet 1861-1914, *Skivebogen* 1987, s. 84 ff og *Skivebogen* 1988, s. 37 ff, Henrik Gjøde Nielsen: *Gymnastik og idrætshistorie fra Viborg Amt*. Viborg 1994, især s. 28 ff og Mogens Bendixen: *Af lyst og trang. Gjellerup Sdr. Skytte-, Gymnastik- og Idrætsforening 1869-1994*.

Det er ligeledes påfaldende, at også den idræthistoriske forskning har været præget af det, som Thorkild Kjærgaard en gang kaldte gårdmandslinjen i dansk historie. Det har langt hen været billedet af de forpinte hovbønder, de heroiske andelsbønder og de frejdige grundtvigianere, som direkte og især indirekte har stået i centrum.⁸

I centrum for denne type af fremstilling har stået gymnastikken og dennes konfliktprægede forhold til konkurrenceidrætten, også kaldet sporten. Det er der god mening i, for så vidt som gymnastikken indtil op i 1950'erne var den mest udbredte idrætsform i Danmark, og for så vidt som den ene af de dengang tre store idrætsorganisationer, grundtvigianismens De Danske Gymnastik- og Idrætsforeninger, havde gymnastikaktiviteter som omdrejningspunkt. Lokale studier kan imidlertid godtgøre, at det selv i Askovområdet har været så som så med modsætningen mellem gymnastik og sport.⁹ Uheldigvis betød den hævdvundne gymnastikorientering, at andre idrætsgrene blev tilsidesat. Selv fodboldens historie ved vi i grunden forbløffende lidt om, for slet ikke at tale om andre store idrætsgrene, som håndbold, badminton, tennis, boksning og atletik, der næsten totalt mangler egentlig videnskabelig udforskning. Indtil videre har dansk idræthistorie i (for) høj grad været gymnastikhistorie. På trods af at gymnastikken har måttet tære på de øvrige idrætsgrene for at kunne overleve – i det mindste på landet.¹⁰

Endelig er det også en svaghed, at idrættens og den fysiske opdragelses historie i for ringe udstrækning har været anskuet som et kropsanliggende. Således har spørgsmål om kropslig disciplinering og ensretning været negligeret, sammen med den kamp for kropsfrigørelse, der også finder sted i mellemkrigstiden. Et andet centralt spørgsmål, nemlig problemet hvorvidt kroppen dyrkes som mål i sig selv eller som middel til opnåelse af noget uden for sig selv, er tilsvarende underbelyst.

Den slags mangler retter man ikke uden videre op på. Tværtimod er det et både langsommeligt og møjsommeligt arbejde. Det følgende

⁸ Niels Kayser Nielsen: Et overset kapitel – om sporten og gårdmandslinjen i dansk idræthistorie, Else Trangbæk (red.): *Den engelske sports gennembrud i Norden*. 1990, s. 173 ff.

⁹ Niels Kayser Nielsen: Højskole og sport – om idrætten i Vejen, *Magasin fra Det Kongelige Bibliotek*, vol. 9, nr. 2, 1994, s. 29 ff.

¹⁰ Niels Kayser Nielsen: Sport og bondekultur – om foreningsliv i provinsen i mellemkrigstiden, *Fortid og Nutid* 1995, s. 3 ff.

skal derfor kun forstås som et strå til stakken, hvor vi nøjes med at fokusere på perioden ca. 1780-1820. – Og så til sagen.

Det rationalistiske kropsprojekt i provinsen før 1800

Når man kigger i den hidtidige danske idrætshistorieskrivnings publikationer, får man undertiden det indtryk, at danskerne har stået alene med deres problemer; at vi så at sige har opfundet vores idrætssystem selv; fra bunden. Det er ingenlunde tilfældet. Der er ikke meget, vi selv er kommet i tanke om. Ser vi f.eks. på den klassiske treklang: gymnastik – forening – sport, må vi konstatere, at der i alle tre tilfælde er tale om en kraftig påvirkning udefra, som så i Danmark har fået sin bestemte toning.

Ser vi i første omgang på de ældste kilder til den systematiske legemskulturs historie, dvs. kilderne til de ældste former for gymnastiske øvelser, kan vi konstatere, at disse øvelser i høj grad er tysk inspirerede. Det gælder således for de to brødre Reventlow, der må betragtes som den danske gymnastiks organisatoriske ophavsmænd, at de i deres virke og målsætning er inspirerede af tysk filantropisk tankegang. De havde begge i deres ungdom været elever ved ridderakademiet i Sorø, hvor filantropismens fader, tyskeren Johann Bernhard Basedow, virkede som professor. Christian Ditlev Reventlow havde her bl.a. lært fægtning og ridning, som det burde sig for en ung aristokrat.¹¹ Inspireret af disse erfaringer lavede han allerede fra 1782 „morsomme Lege“ med sine fæstebønder på Pederstrup.¹² Hvor systematiske disse var, og i hvor høj grad de bar præg af gymnastik, ved vi ikke. Her slår kilderne ikke til, men der er grund til at antage, at de var blandt de første organiserede legemsøvelser for almuen i Danmark.

Men Tysklands påvirkningen indskrænkede sig ikke hertil. Efter at Johann Ludvig Reventlow i 1777 havde fået fod under eget bord på Brahetrolleborg på Sydfyn, fik han så småt interesse i at engagere gymnasielæreren Peter Villaume fra Berlin til at forestå gymnastikundervisning for de fremmeligste af godsets bønderbørn. Det lykkedes dog ikke før i 1793.

Denne Villaume var ikke hvem som helst. Reventlow havde fået fat i en europæisk kapacitet, som bl.a. havde bidraget til J. H. Campes 16

¹¹ Ingrid Markussen: Christian Ditlev Reventlow og skolerne på Christianssæde, *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog* 1988, s. 44 f.

¹² Chr. B. Reventlow: *En dansk statsmands hjem omkring 1800*, 1, 1902, s. 70

bind store oplysnings-encyklopædi *Revisionsværket*, skrevet i årene 1785-91 (oversat til dansk 1799-1806), med et skrift på et par hundrede sider om legemsøvelser. Karakteristisk for tidens tankegang var dette skrift for det første rationalistisk præget og kendetegnet ved en udpræget systematik, der dels gjorde rede for de enkelte kropsdele, dels de enkelte gymnastiske øvelsers særtræk. Ikke fordi der skulle være noget for enhver smag, men for at der skulle være øvelser for hver enkelt legemsdel.

Men det er for det andet ligeledes karakteristisk, at der blev lagt vægt på moralske forbedringer, i retning af „Lidenskabernes Moderation“. Kendetegnende er det imidlertid, at vejen hertil gik over „Legemets Opdragelse“. Man vil nemlig kun udrette lidt på dette område, hvis ikke opdragelsen er kropsligt forankret, dvs. gjort til en erfaringsmæssig tavs viden. Kun herved opnår erkendelsen den „Kraft, der give dens Lærdomme Eftertryk“, skriver Villaume.¹³

Det tredje karakteristiske træk ved denne tidlige rationalistiske og filantropiske kropskulturs teorigrundlag var kultiveringstanken. Man udgik fra, at naturen i forvejen stillede et godt og solidt råmateriale til rådighed, som det så gjaldt om at forbedre. Alene at forlade sig på naturens egen evne til forædling ville være at udlevere sig til et tilfældighedsprincip; i stedet måtte man komme naturen i møde og tilstræbe en udbygning af det, som den selv havde gjort til „Legemets Dannelse“.¹⁴

Af den grund burde man sørge for at iklæde børnene tøj, som de frit kunne bevæge sig i, ligesom man burde opildne til frie, selvvalgte lege for børn. Men ville man for alvor opnå ønskværdige resultater, burde man også lægge sig efter „konstige“ Øvelser, dvs. konstruerede, systematiske legemsøvelser. Hermed ville man opnå at hjælpe naturen på vej, så der kunne tilvejebringes en „naturligt“ smidig og mådeholden krop.

Dette ønske om forbedring af de naturligt givne kropslige anlæg sigtede dels mod erkendelse, dels mod overordnede perspektiver for legemsøvelserne i retning af civilisering og kultivering. Således spillede naturbegrebet direkte og indirekte en stor rolle. Det kan næppe overraske i betragtning af den diskussion herom, der fandt sted i de progressive kredse rundt om i Europa i disse år, hvor der både blev

¹³ Peter Villaume: Om Legemets Dannelse med Hensyn til Menneskets Fuldkommenhed og Lyksalighed, eller om den physiske Opdragelse i Særdeleshed, J. H. Campe (red.): *Revisionsværk, det hele Skole- og Opdragelsesvæsen angaaende*, 8, 1802, s. 218.

¹⁴ Villaume (note 13), s. 193.

kæmpet for frigørelse og slået ihjel i Naturens navn.¹⁵ Som det karakteristisk hedder hos præsten P. O. Boisen, der (jvf. nedenfor) senere blev seminarieforsøger på Lolland og biskop: „Børn er jo ikke af Naturen onde; men have Anlæg til det Gode“.¹⁶

Villaumes skrift er sammen med J. L. Reventlows *Pro Memoria* fra 1794 om indretningen af lærerseminarier på et strengt rationalistisk og hierarkisk grundlag, med hovedvægten lagt på orden, systematik og „alting på sin plads“-klassifikation,¹⁷ de fornemste kilder til belysning af de egentligt filantropisk orienterede legemsøvelser i Danmark. Grundtankerne, som går igen i disse skrifter, er et rationalistisk dannelses- og oplysningsperspektiv, en udpræget disciplineringsbestræbelse samt en ordens- og klassifikationsorientering. Denne sans for „orden“ drejede sig for Villaume og J.L. Reventlow primært om analytisk kategorisering og hierarkisering, medens den mere jordnære P. O. Boisen ved orden snarere forstod det modsatte af roderi og „tarvelighed“. Sigtet med Villaume og Reventlows værker var givetvis gymnastisk igangsættelse via anvisning på fysiske aktiviteter og legemsøvelser, men i grunden var de i lige så høj grad filosofiske værker, som ikke kun havde handlingsanvisninger, men også ræsonnementer og pædagogiske begrundelser for disse for øje. Hos Boisen gik de humanistiske opdragelsestanker derimod fortrinsvis i praktisk retning. Han var mindre vidtløftig og filosofisk anlagt end de to andre.

Imidlertid kan det ikke skjules, at kilderne også peger i retning af, at J. L. Reventlow havde nok så nytteorienterede motiver med legemsøvelserne (om ikke andet så som flidspræmie for de elever, der var særligt flittige i godsskolernes undervisning). Fra sin ungdom i Sorø havde han via Basedow kendskab til den Locke'ske materialistiske pædagogik: at sansernes input er grundlaget for den intellektuelle erkendelse, og at der derfor – for at tilsidesætte tilfældighedsfaktoren – kunne være al mulig grund til at sørge for at stimulere sanserne og den kropslige vigør, når det nu drejede sig om at få skabt driftige bønder. Heller ikke Villaume var fremmed for denne tanke. Om forudsætningerne for sjælens dannelse skriver han, at sjælen „faar sine Ideer, Grun-

¹⁵ Wolf Lepenies: *Aufstieg und Fall der Intellektuellen in Europa*. Frankfurt am Main 1992, s. 19 ff.

¹⁶ P. O. Boisen: *Betragtninger over vigtige Optrin i det huslige Liv*. 1800, s. 5.

¹⁷ J. L. Reventlow: *Pro Memoria* af 30. juni, Joakim Larsen: *Pædagogiske afhandlinger af L. Reventlow. Til opdragelsens historie. Aktstykker til opdragelsens historie 1, in: Vår Ungdom. Tillæg 1899-1900*. 1900, s. 106.

den til alle dens Operationer, allene ved Legemets Hjælp, nemlig igjennem Sandserne".¹⁸

For J. L. Reventlow var ønsket om at skabe flittige og „vindskibelige“ bønder på sit gods lige så vigtigt som de filosofiske teorier. Villaumes tilknytning til Brahetrolleborg peger derimod mere i retning af en lidt rørstrømsk og naiv idealist, der falder pladask for det optimistiske danske bondedannelsesprojekt. Han undgik ikke at komme i kontakt med det højeste refleksionsniveau på Brahetrolleborg. Her færdedes nemlig også digteren Jens Baggesen. Med sin udprægede refleksions-evne var han velegnet til at tage hensyn til begge parter, dvs. både den filosofiske idealisme og bondedannelsen. Han ledsagede Johann Ludvigs smukke unge hustru på følsomme vandringer i naturen....Desuden synes han at have kunnet græde på kommando. Om ikke andet så som følge af sindets overvældelse.¹⁹

En anden central kildegruppe til belysning af kropskulturen før 1800 udgøres af de sangbøger med viser for spindeskolerne, som så dagens lys fra 1780'erne til brug ved bl.a. Niels Rybergs spindeskoler på Næstved-egnen. Gennemgående i dem er et moraliserende dyds-indhold, som fordømmer druk og svir, løragtighed og dovenskab. Blandt de kendteste er Ærøskøbing-præsten Hans Chr. Bunkeflods *Forsøg til Viser for Spindeskolerne i Sieland*, hvor der også slås til lyd for troskab og lydighed mod arbejdsgiveren. Der er desuden viser om „Landlivets Lyksalighed“ og „Opmuntring til Soldaterstanden for det unge Mandskab paa Landet“ (på melodien til *Kong Christian stod ved højen Mast*). Typisk for stilniveauet i både formel og indholdsmæssig henseende er sangen „Opmuntring til at spinde“:

„Saa mangan gaar med Bettelstav
 Fra Huus til Huus desverre
 Og lider ondt og vises af
 For han gad intet lære,
 O Piger, spandt de nu som vi
 Saa var de vist for Hunger frie
 Saa gik de ei paa vildsom Stie
 Men prisede vor Herre.“²⁰

¹⁸ Peter Villaume (note 13), s. 221.

¹⁹ Niels Kayser Nielsen: *Krop og oplysning. Om kropskultur i Danmark 1780-1900*. 1993, s. 30 f.

²⁰ Hans Chr. Bunkeflod: *Forsøg til Viser for Spindeskolerne*. 1786, s. 4.

IV. K. Hjorts *Sange for unge Piger, især med Hensyn til offentlige Arbejdsskoler* fra 1799 slås der også på disse strenge, men desuden skrev Hjort i typisk rationalistisk stil tekster om regne- og skrivekunstens nytte, og om hvor gruelt galt det kan gå, hvis man ikke lærer sig den slags. Her er den pragmatiske nyttemoral i centrum.

En tredje vigtig type af kilder har vi i de egentlige lærebøger i gymnastik, der har karakter af rene opslagsværker af anvisningskarakter. Samme V. K. Hjorts *Kort Anvisning til Legemsøvelser. Et Udtog af Guts-muths Gymnastik* fra 1799 er et tydeligt eksempel herpå. Også Villaume havde den slags anvisninger med i sit skrift, men de var her garnerede med filosofiske og pædagogiske overvejelser. Dem finder man ikke hos Hjort. I sit uddrag af Guts-muths værk *Gymnastik für die Jugend* fra 1793 udelader han helt de tyske overvejelser over gymnastikkens pædagogiske muligheder. Rent faktisk hævder han om Guts-muth, at „meget er med Flid blevet vidtløftigt hos ham for at fylde et stort Sidetal“.²¹ Tilbage står en række opskrifter på legemsøvelser, især til anvendelse i almueskolerne, som der står i forordet. Mest af alt er sigtet med dem at hindre „Uorden“ hos ungdommen og at lægge afstand til de „raa-este og mest vanartede Gadedrenge“.²² Ikke for ingenting havde Hjort sin gang i Dreyers Klub og i den smagende kreds omkring Bakkehuset, og man mærker, at sigtet ikke udelukkende er afretning. Målet er „rigtigen at danne den Unge“ i henseende til „Anstand“. Hvis f.eks. børnene i landsbyskolerne lærte den, „ville Korporalen heller ikke have behov for at indprygge denne Færdighed“,²³ hedder det hos Hjort.

Ikke desto mindre må man konstatere, at den tyske sans for moral her er blevet til moralisme, at pædagogik er blevet til praktik, dannelse blevet til disciplin og rationalisme blevet til snusfornuft. Nogen stor krops-tænkter var V. K. Hjort aldrig, og synderligt teoretisk interesseret var de rationalistiske præster heller aldrig, og da slet ikke V. K. Hjort. Han indledte sin karriere som ivrig billardspiller i Dreyers klub og endte sine dage som kassebedrøver i sit embede som biskop i Ribe.²⁴

Indtil videre fremtræder den gymnastiske og disciplinerende krops-

²¹ V. K. Hjort: *Kort Anvisning til Legemsøvelser. Et Udtog af Guts-muths Gymnastik*, s. 1.

²² V. K. Hjort (note 21), s. 4.

²³ V. K. Hjort (note 21), s. 4.

²⁴ E. C. Werlauff: *Danske, især københavnske Tilstande og Stemninger ved og efter Overgangen til det nittende Aarhundrede. Efterladte Optegnelser, Historisk Tidsskrift* 4. Rk: IV, 1873-74, s. 245 ff.

kultur som et rent provinsanliggende, og givet er det, at den ældste danske systematiske kropskultur tog sin begyndelse på landet. Ikke mindst takket være Reventlow'ernes virke. Men dette indskrænkede sig efterhånden ikke kun til Sydfyn (for Johann Ludvigs vedkommende) og Lolland (Christian Ditlev). Takket være deres opgaver i Den lille og Den store Landbokommission udmøntede ønsket om systematiske legemsøvelser sig også i tanken om at lade legemsøvelser indgå i opdragelse af opdragerne, dvs. i seminarierammen.

Ét resultat af dette udover Vesterborg seminarium på Lolland i 1801, som P. O. Boisen blev forstander for, og Brahetrolleborg seminarium på Sydfyn (1795), var oprettelsen af Blågårds seminarium allerede i 1792. Med dette rykkede filantropismen så småt også ind i hovedstadsområdet. Den drejede sig nu ikke, som Reventlow-brødrene ellers i første omgang havde haft i tankerne, om uddannelse i kropslig henseende af landbobefolkningens øverste lag, nemlig fæstegårdmandsbørnene. Den blev nu et mere generelt projekt. Ikke kun bønderne skulle nu være laboratorium for kroppens kultivering. Nu kom andre dele af befolkningen ind i billedet, som også var i behov for kropsdannelse, nemlig de fattige og soldaterne. Blågårds seminarium havde blandt andet lejlighed til at bruge den nærliggende fattigskole som tumleplads for de filantropiske ideer, og her spillede det givetvis ind, at J. L. Reventlow fra 1798 sad i hovedstadens fattigdirektion og ad den vej kunne sørge for legemsøvelser og svømning i de 4-5 københavnske fattigskoler.²⁵

Kropskultur i København omkring 1800

Med indrykningen til hovedstaden rykkede man også i de militære topkredses nærhed. Den geografiske situation var imidlertid ikke alene om at dreje den kropslige opfostring i krigerisk retning. Englændernes angreb på København i 1801 gjorde også sit. Resultatet af dette blev en gradvis afmontering af den idealistiske dannelsesplan og naturkultivering i retning af en idealitet af lavere orden. Man blev mere nytteorienteret og mere militært indrettet. Gymnastikken skulle gøre umiddelbar gavn.

Den inkarnerede personifikation af denne drejning blev teologen V. V. F. F. Nachtgall (1777-1847). Han er et eksempel på én af de

²⁵ Joakim Larsen: Gymnastikundervisningens Indførelse i vore Folkeskoler for 100 Aar siden, *Gymnastisk Selskabs Aarskrift* 1913. 1913, s. 6.

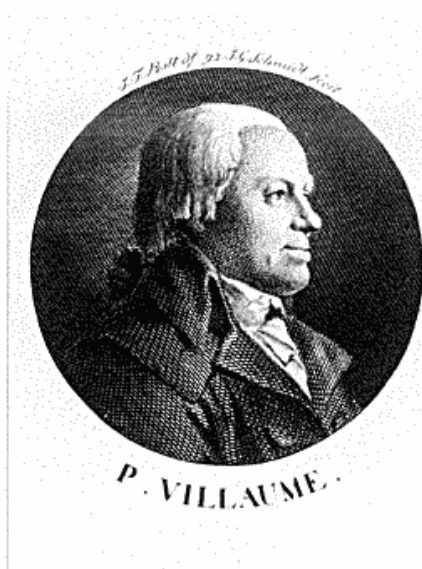

Fig. 1. Peter Villaume og V. V. F. F. Nachtegall repræsenterede hver sin opfattelse af kropskulturen omkring 1800. Villaume var humanisten, der havde et oplysnings- og dannelsessigte for øje. Nachtegalls interesse lå dels i udviklingen af en konkurrenceidræt, dels i en national og militær udnyttelse af idrætten (Det kgl. Bibliotek).

lobbyister, som danske idræthistorie opviser flere eksempler på. Nachtegall er den første og antagelig én af de værste; K.A. Knudsen i *Det moderne Gennembrud* holdt traditionen godt i hævd; ligesom denne trafik på ingen måde er ophørt i vor tid. Nachtegall havde nære forbindelser både til kongehuset og til de nye progressive filantropi-folk, der omkring 1800 talte adskillige betydningsfulde folk i sine rækker. Nogle af dem havde allerede magt, andre skulle senere få det. En af dem, der afgjort havde magt, var kronprins Frederik, den senere Frederik d. 6, som Nachtegall fra starten sikrede sig yndest hos.

Så sent som i 1831, hvor han skriver sit oversigtsværk *Gymnastikkens fremgang i Danmark*, der er en oversigt over, hvad ikke mindst han selv har formået, henvender han sig med dedikationen direkte: „Til Kongen“. Og i den samlede oversigt til slut i bogen over kropskulturens og gymnastikkens udvikling i Danmark tillægger han kongen æren for gymnastikkens udbredelse i Danmark.²⁶ Men da havde han og Frederik d. 6 også løbet et smukt parløb siden århundredets begyndelse. Bogen rummer desuden en højst nyttig, omend farvet, gennemgang af de initiativer, der år for år er foregået med hensyn til fremme af idrætskultur i Danmark. Ejendommeligt nok har den aldrig været syn-

²⁶ F. Nachtegall: *Gymnastikkens Fremgang i Danmark fra dens første Indførelse i Aaret 1799 indtil Udgangen af Aaret 1830*. 1831, s. 134 f.

Fig. 2. Vivat Victorius Franciscus Nachtégall (1777-1847). Dansk gymnastik-pædagog, blev krumtappen i Frederik VI's bestræbelser på at indføre den tyske gymnastik i hæren og skolen (Det kgl. Bibliotek).

derligt påagtet i dansk idræthistorisk forskning. Det samme gælder det utrykte, håndskrevne manuskript på 186 sider – hjemmehørende i Den Collinske Brevsamling – med titlen *Kortfattet Fremstilling af min Virksomhed for Gymnastikkens Indførelse og Udbredelse fra den første Begyndelse i Aaret 1799 indtil Udgangen af Aaret 1840*. Begge disse værker er, trods deres åbenlyse mangler, guldgruber for den idræthistoriske forskning – både som levninger og som beretninger.

Kendetegnende for Nachtégall var hans udprægede sans for at trykke på de rette knapper: Konstant tænkte han taktisk. Han var flink til at dedikere sine bøger til de rette personer, ligesom han havde megen sans for at invitere københavnske kulturpersonligheder, når han ville vise resultaterne af sit virke, sådan som det fremgår af et par breve – også de hjemmehørende i Det Kgl. Biblioteks samlinger – til henholdsvis Jonas Collin sommeren 1820 og Sibbern november 1832. Collin inviteres til at overvære en svømmepræsentation med ca. 650 deltagere ved svømmeanstalten på Gammelholm,²⁷ medens det i brevet til Sibbern pointeres, at kongen også vil være til stede.²⁸

Hvorom alting er, kom Nachtégall efter århundredskiftet 1800 til at tegne billedet af kropskulturens og idrættens historie. Hans entusiasme med hensyn til oprettelse af gymnastiske institutter omkring 1800 vidner herom, såvel som hans flittige publiceringsvirksomhed,

²⁷ F. Nachtégall: *Brev til Jonas Collin sen. 6.8. 1820*. KB, Collinske Brevsamling XXIII b.

²⁸ F. Nachtégall: *Brev til F.C. Sibbern 5.11. 1832*. KB. Add. 1040, 4°.

der tog sin begyndelse i 1805. Karakteristisk for den sidste er imidlertid, at han ikke er nær så interesseret i de kropsfilosofiske spørgsmål, som generationen før ham, der publicerede deres væsentligste værker i 1790'erne. Det er ligeledes kendetegnende, at hvor Reventlow'erne søgte at fremme legemsøvelserne via seminarier og landsbyskoler, dvs. via de kanaler som det civile samfund tilvejebragte, søgte Nachtegall – med eller mod sin vilje – mere de militære, og dermed de statslige, kanaler. Måske de åbnede flere muligheder for succes end seminarievejen. Under alle omstændigheder drejede det nære samarbejde mellem Nachtegall og kronprins Frederik kropskulturen væk fra det civile samfund og over i de statslige myndigheders regi. I 1834, hvor han udsender sin sidste trykte bog *Lærebog i Gymnastik til Brug for de lærde Skoler i Danmark*, er der intet spor af dannelsesovervejelser, endsige pædagogiske tanker. Karakteristisk nok skriver han om klatring, at det kan være godt mod svimmelhed.²⁹ Så langt var det da kommet med de kropsdannelsesmæssige visioner i en bog, der i øvrigt bruger det meste af pladsen for at gøre rede for svømning, eksercits o.l. Samme præg har den håndskrevne fremstilling fra 1840, som med hovedvægten lagt på årene efter 1830 i øvrigt domineres af opgørelser over, hvor mange soldater og civile der år for år har deltaget i hans idrætsundervisning i København.³⁰

Hans første bog *Instruction i Gymnastikken for de Lærere som ere ansatte ved Kavalleriets og Infanteriets Underofficer og Exerceerskoler* udkom i 1805 og bærer i sin pædagogiske form, der består af vekslen mellem spørgsmål og svar, endnu præg af oplysningstidens klassiske matrice for sådanne lærebøger. Indholdet er derimod ikke synderligt præget af oplysningstanker, men henvender sig udelukkende til „Krigere“ og negligerer helt oplysningstidens didaktiske formål.³¹

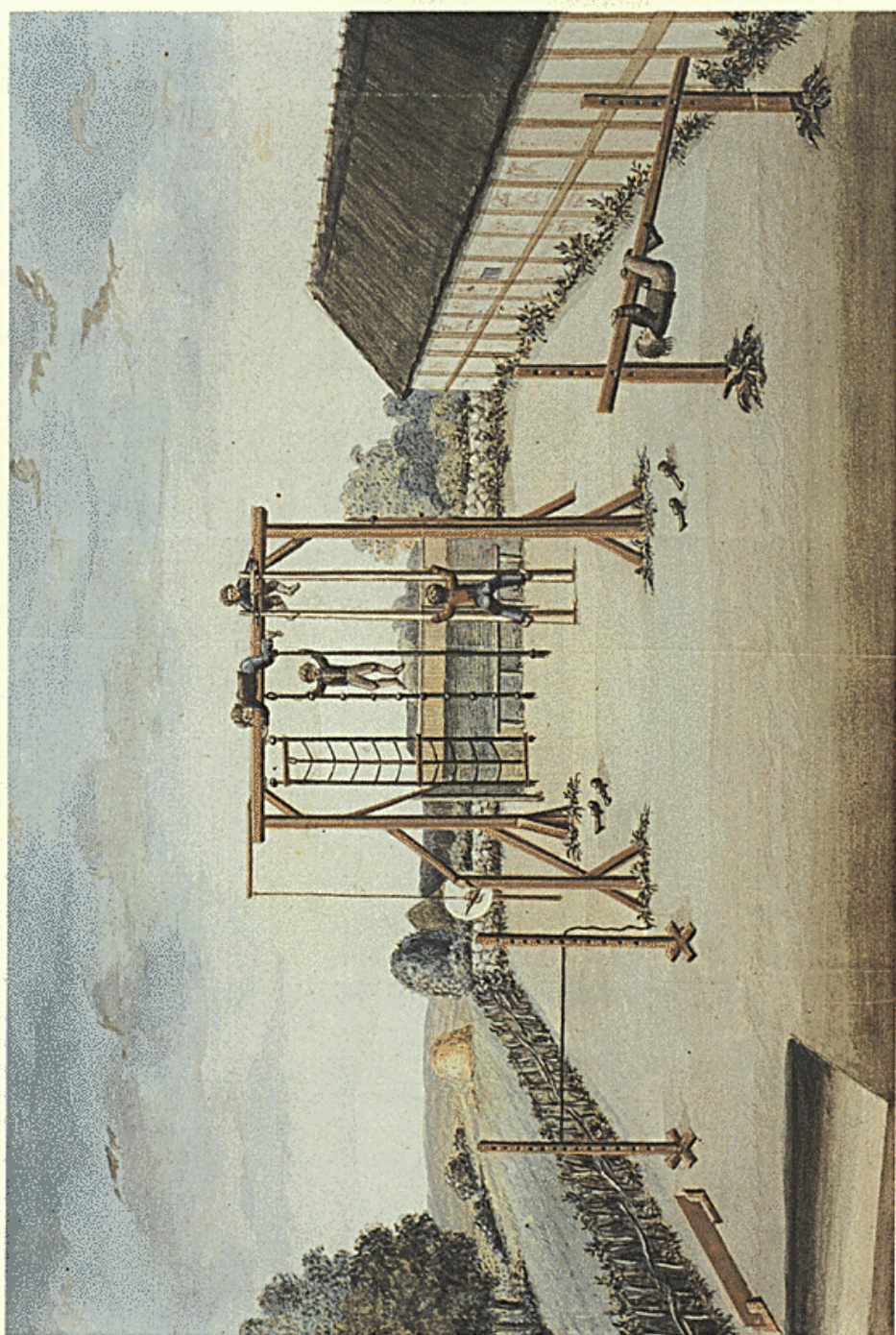
²⁹ F. Nachtegall: *Lærebog i Gymnastik til Brug for de lærde Skoler i Danmark*. 1834, s. 43.

³⁰ F. Nachtegall: *Kortfattet Fremstilling af min Virksomhed for Gymnastikkens Indførelse og udbredelse fra den første Begyndelse i Aaret 1799 indtil udgangen af Aaret 1840*. KB. NKS 1361-2.

³¹ F. Nachtegall: *Instruction i Gymnastikken for de Lærere som ere ansatte ved Kavalleriets og Infanteriets Underofficer og Exerceerskoler*. 1805. KB. 17.375 8°.

På modstående side: Fig. 3. I Gjerrild ved Grenå bekostede pastor Kamf anskaffelsen af redskaber til gymnastikudøvelsen i skolen. Som det ses, var den mere præget af leg og akrobatik end af disciplin (Rigsarkivet).

Nachtegall havde på dette tidspunkt allerede flere års praktisk erfaring både som idrætsorganisator og instruktør. Han indledte sin gymnastiske løbebane i det institut, som hofpræst Christiani i 1794 havde oprettet på Vesterbro, hvor gymnastiklokalet ifølge Nachtegall dog mere blev brugt til uforpligtende fornøjelser end til metodiske legemsøvelser.³² Fra anden side ved vi, at der dog var tale om løb og badning samt almindelig bevægelsesglæde, sådan som det fremgår af Jens Juels berømte billede af den løbende dreng, der som Hans Dragehjem har sandsynliggjort, er en af Christianis elever.³³ – I 1799 fulgte ansættelse i det Schouboe'ske Institut, der var blevet oprettet året før som en konkurrent til Christianis Institut. Men Nachtegall havde større planer. Ligeledes i 1799 oprettede han Gymnastisk Selskab i København, hvor der kom studerende og unge handlende, og sidst på året tog han så skridtet fuldt ud og dannede sit eget gymnastikinstitut. Nu var han klar til at gå i felten. Straks fik instituttet 5 elever, og inden årets udgang var man oppe på 25. I den håndskrevne fremstilling fra 1840 anfører han endog, at antallet var på „meer end 150 Dreng og Ynglinge“.³⁴

Medvirkende til den succes, som der under alle omstændigheder var tale om, var givetvis opbakningen fra toneangivende kredse. Biskop Balles sønner var blandt de første elever, og inspektør ved Efter-slægtselskabets skole, den senere biskop J. P. Mynster, tog virksom del i undervisningen. Af andre folk, der bakkede op om gymnastikken, omtaler Nachtegall justitsråd Winkel-Horn, V. K. Hjort, justitsråd Bärens, conferentsråd Callisen, etatsråd og professor Laurids Engelstoft. Meget sigende nævner Nachtegall ligeledes, at prominente folk som J.C. Tode i tidsskriftet *Sundhedstidende*, digteren L. C. Sander (også han var en „gammel“ Dreyers Klub-mand) i kvartalsskriftet *Egeria* og professor Saxtorph, der var forstander for Blågård seminarium, havde interesse i gymnastik sagen.

Men det er mindst lige så sigende, at Nachtegall i sin gymnastikhistorie ikke med et ord nævner Reventlow'erne og deres foregangsarbejde. Han omtaler direkte Vesterborg og Skaarup seminarier og deres forstanderes opfattelse, at gymnastisk viden er noget enhver skolelærer bør have kendskab til. Han påpeger ligeledes, at det er Sax-

³² F. Nachtegall 1831 (note 26), s. 2.

³³ Hans Dragehjem: Den første legeplads i Danmark, *Gymnastisk Tidsskrift* 1933, s. 17 ff.

³⁴ F. Nachtegall 1840 (note 30), s. 3.

torphs fortjeneste, at Blågård Seminarium var det første sted, der „forenede methodisk Underviisning i Legemsøvelser med de øvrige Læregjendstande“,³⁵ og at „Grev Holstein til Holsteinborg var den første Godsejer i Riget, som indførte gymnastiske Øvelser i sine Skoler“.³⁶ Men ikke et ord om Johann Ludvig og Christian Ditlev Reventlow. Og det til trods for, at det allerede i skolereglementet af 1791 for C. D. Reventlows gods Christianssæde hedder, at legemsøvelser forøger legemets styrke og behændighed, og at de derfor ikke bør forsømmes i skolerne,³⁷ og at der siden 1801, ledet af pastor P. O. Boisen som Reventlows forlængede arm, havde været dyrket forskellige former for legemsøvelser, såsom roning, svømning og spring med stokke ved Vesterborg seminarium.³⁸

Hvad denne konsekvente negligering af den ældste filantropiske gymnastikfordring skyldes, kan man ikke vide med sikkerhed. Det kan være ønsket om at give sig selv større historisk betydning, der ligger til grund, men man kan heller ikke se bort fra, at praktikeren Nachtegall ikke har regnet de mere vidtløftige Reventlow'ske og Villaume'ske ideer for tilstrækkeligt formålstjenlige. At Reventlow'erne repræsenterede den „civile“ retning, som Nachtegall stod i et vist konkurrenceforhold til, kan heller ikke lades ude af billedet. Endelig kan der også være tale om en fundamentalt anden opfattelse af, hvad der var „rigtige“ legemsøvelser.

Nachtegall tænkte nemlig allerede tidligt i kropslige præstationsbaner. Konkurrencer, præmier og professionalisme var ham ingenlunde fremmede, og han søgte ud over alle grænser i en romantisk farvet bedriftskult.³⁹ Her kommer et nyt perspektiv ind i billedet, som Nachtegall også repræsenterede, nemlig idræt for idrættens egen skyld. Til det formål var gymnastikken imidlertid ikke velegnet. Her måtte man snarere satse på svømningen, hvor de drabelige bedrifter var mere synlige. I løbet af det første tiår af 1800-tallet lagde Nachtegall sig mere og mere efter svømmekonkurrencer. Især efter at han i 1804 var blevet leder af det nyoprettede militære gymnastikinstitut, medens

³⁵ F. Nachtegall 1831 (note 26), s. 6.

³⁶ F. Nachtegall 1831 (note 26), s. 16.

³⁷ Joakim Larsen (note 25) s. 5.

³⁸ Chr. Holgaard Rasmussen: Vesterborg Seminarium, *Lolland-Falsters Historiske Samfunds Årbog* 1979, s. 18.

³⁹ Niels Kayser Nielsen: Sport, landscape and horizon, John Bale (red.): *Community, Landscape and Identity: Horizons in a Geography of Sports*. Keele 1994, s. 54 ff.

kaptajn Thomsen overtog ledelsen af gymnastikinstituttet, indtil det blev ødelagt ved Københavns bombardement i 1807.

I en artikel fra 1809 i det tidsskrift *Penia*, som justitsråd J. H. Bärens redigerede, kan man se, at han rent faktisk trænede militærkadetterne i at svømme så langt som muligt og i at opholde sig så længe som muligt i vandet.⁴⁰ Det kunne give anledning til at tro, at vi her havde et tidligt eksempel på sportifikation, og at der i Nachtegalls person var tale om en konflikt mellem gymnastik og sport. Det er dog næppe tilfældet. Langt snarere er der tale om interesse i en rent kropslig formåen og i at se, hvor langt man kunne drive en rent kropslig træningsmaximering. Det kan man blandt andet overbevise sig om ved at kaste et blik på andre kilder fra *Penia* i disse år, hvoraf det fremgår, at man på ingen måde stod fremmed for denne tendens i retning af præstation for præstationens egen skyld i dette tidsskrift med dets tætte forbindelse til kredsen omkring Nachtegall. I en artikel fra 1808 om pædagogiske metoder fra Basedow og frem kan man f.eks. læse følgende:

„Man tager altsaa fejl, naar man ved Opdragelsen foretrækker Aanden. Man bør tværtimod gjøre Legemets Behandling til det første Anliggende; da følger Sjælens Udvikling af sig selv. Har Sjælen kun et kraftfuld og frit Organ, saa er den selv kraftfuld og fri“.⁴¹

Der er tale om et holdningsskift i forhold til tidligere. Den mere sofistikerede opfattelse af forholdet mellem krop og sjæl fra Villaumes dage er her erstattet af en robust kropsdyrkelse. Samspillet mellem krop og sjæl er her reduceret til kausalitet. I princippet er der derfor intet til hinder for at udvikle de kropslige organer maximalt.

Citatet kan illustrere, hvorledes det høje idealistiske sigte fra før 1800 nu er drejet i anden retning. Dels i retning af kortsigtet nytteorientering, dels i retning af storslåede helteperspektiver, som nu i takt med den nye nationalistiske tidsånd kom mere og mere i focus. I 1802 havde Laurids Engelstoft (også han tilhørte kredsen omkring Nachtegall)⁴² således skrevet en afhandling i *Skandinavisk Museum* om

⁴⁰ *Penia* 1809, nr. 18, s. 280 ff.

⁴¹ *Penia* 1808, nr. 13, s. 199.

⁴² Aage Hoffmann: Nachtegall mellem filantropisme og nationalbevidsthed, *Fortid og Nutid*, se især. s. 142 ff.

vikingetidens idrætter med betoning af præstation og kappestrid. At legemsøvelserne skulle bevæge sig i den retning, havde Reventlow-brødrene ikke drømt om. Dannelsesperspektivet havde tabt i betydning til fordel for en nationalistisk farvet præstationsorientering, og det gamle „ædle“ filantropiske perspektiv blev omkring 1810 anfægtet fra flere sider.

Det kropsdannelsesmæssige udgangspunkt, som tyskerne havde bragt til landet, og som Reventlow'erne havde videreført, omend de havde ondt ved at overtage det direkte, mistede i værdi. Moral, dannelse og civilisering i civilt regi tabte terræn i forhold til de nære mål i form af kropslig perfektionisme og præstation i militært regi. I sin gymnastikhistorie fra 1831 toner Nachtegall rent flag: han skriver, at ganske vist var hans private gymnastikinstitut fra 1799 det, som vakte opmærksomhed omkring den gymnastiske kropskultur (hvilket i høj grad er en sandhed med modifikationer), men i grunden var det det militære gymnastikinstitut fra 1804, der sikrede udbredelsen.⁴³ Fronten mellem det civilt-private og det militært-statslige regi turde være tydelig nok.

Nachtegall var ikke den eneste, som skrev lærebøger i gymnastik og legemsøvelser. Også hans kollega P. H. Mønster, inspektøren fra Efterslægtens Skole, gav sig af med den slags. Hans bog *Om Gymnastikkens Anvendelse på Ungdommens Opdragelse* fra 1804 adskiller sig til gengæld meget fra de Nachtegall'ske intentioner. Dette værk er helt i den Vil-laume-Reventlow'ske ånd og bærer i høj grad præg af filantropiske, filosofiske dannelsesidealer. Til gengæld kommer bogen i kun ringe udstrækning ind på praktiske ting i forbindelse med undervisningen. Den drejer sig mere om opdragelse end om teknik. Det samme gælder hans svømmebog fra 1803. I den nævner han ikke militæret som baggrund for idræt, men hævder i stedet, at fysisk kraft fremmes, hvis man følger „saavel Lægens som Philosophens som Opdragerens forenede Raad“.⁴⁴ Samme Mønster tog i 1805 sin afsked fra Efterslægtsselskabets Realskole. I et brev fra samme år til direktionen og undervisningskommissionen ved skolen skriver han, at det er „med Vemod“, han har modtaget underretningen om „Befordring til geistligt Embede“; men,

⁴³ F. Nachtegall 1831 (note 26), s. 147.

⁴⁴ P. H. Mønster: *Om Svømme-Øvelser og deres Fremgang hos os som Indbydelse til offentlige Øvelser, hvorved Det gymnastiske Institut høitideligholder sin første Olympiade eller fjerde Aarsfest*. 1803, s. 4.

som han skriver, „Embede og Kald byder mig at vandre“.45 Mønster blev præst i Gyrstinge på Midtsjælland og sørgede her for, at der blev undervist i gymnastik i sognets skoler.46

Og her er det så at linjerne trækkes klart op: I provinsen, med almueskolevæsenet som forum, er de humanistiske dannelsesidealer vedrørende kroppen mere fremherskende end i hovedstaden, hvor der i militært regi lægges vægt på kropslig teknik og færdighed. Det er ligeledes i provinsens civilt oprettede lærerseminarier i f.eks. Vesterborg præstegårdsseminarium og på Brahetrolleborg, disse filantropiske idealer holdes i hævd. Her ser man et mere alment sigte end blot kroppens fysiske beskaffenhed i en snæver mål-middel tænkning, ligesom man ikke holdt sig til gymnastik, svømning og våbenøvelser, men også havde frie lege i tankerne. På Blågårds seminarium begyndte Nachtegall i 1805 at holde forelæsninger over gymnastikkens teori og metodik. Her udmærkede eleverne sig, ifølge ham, især i „Svømning og militaire Øvelser“.47 Man aner med andre ord en tydelig forskel mellem de statsligt-militære initiativer og det civile samfunds skolebaserede opfattelse. Nachtegall selv havde ikke noget imod at uddanne lærere til gymnastik i landsbyskolerne, men de skulle helst være uddannet i et regi, som han havde hånd i hanke med. Det samme gjaldt Frederik d. 6, som i 1808 gav civile adgang til fri undervisning ved det militære gymnastikinstitut.48

Kritik og anfægtelser

Imidlertid begynder der allerede inden 1810 at melde sig kritik af Nachtegalls praksis. Man begynder at få skrupler ved denne rent kropslige satsning. Man fandt, som Joakim Larsen har påvist, at der var tale om „Konstfærdighed“,49 og den slags var ikke akseptabelt i en periode, hvor „naturlighed“ fortsat var det argumentative omdrejningspunkt, dvs. det som vi i dag kalder diskurs. Nachtegall berører kun ganske svagt denne kritik og skriver lidt forsigtigt, at der „paa adskillige Ste-

⁴⁵ P. H. Mønster: *Brev – Pro Memoria til Direktionen og Underviisnings-Commissionen i Efterslægtsselskabet 28.9.1805*. KB. Abrahamske Autografsamling 4° Hgj nr. 1541-1554 (Møller-Møsting).

⁴⁶ F. Nachtegall 1831 (note 26), s. 10.

⁴⁷ F. Nachtegall 1831 (note 26), s. 9.

⁴⁸ F. Nachtegall 1831 (note 26), s. 12.

⁴⁹ Joakim Larsen (note 25) s. 5 ff.

der“ fandt en „farlig Overdrivelse“ sted, men det fremgår af hans historiske oversigt, at det var blevet nødvendigt at sætte en øvre grænse for, hvor langt man måtte svømme.⁵⁰ De svømmekonkurrencer, der fandt sted i 1809 og 1810, omtales ikke med et ord; han nøjes med at nævne, at Vilhelm Johan Gehl fra Blågårds Seminarium i svømning havde „erhvervet sig en hidtil hos os ualmindelig Færdighed“,⁵¹ ligesom han – antagelig for at vaske sine hænder – vedr. år 1810 skriver, at underofficer Hansen, der så vidt vides var den første i Danmark, som svømmede over en mil, gjorde dette af egen tilskyndelse, „uden dertil paa nogen Maade at have været opmuntret eller forceret“.⁵²

Nachtegall selv synes på et tidligt tidspunkt at have været opmærksom på en eventuel beskyldning for „Konstfærdighed“, men også at have haft en vakkende holdning hertil. I sin gymnastiklærebog fra 1805 betegner man gymnastikken som en „Konst, som lærer at øve og uddanne Legemet“,⁵³ men advarer samtidig mod at gøre gymnasten til „Konstner“.

Lige meget hjalp det. I forslaget til anordning for købstadskolerne af 1809 hedder det, at man bør tilstræbe øvelser, som

„mere tiene til at udvikle Barnets forskellige Legemsevner til nyttig Anvendelse i Livet end blot til at forskaffe det visse Kunstfærdigheder“.⁵⁴

I de forskellige amtslige høringer, der skulle danne udgangspunkt for skoleloven af 1814, kan man også øjne en vis uenighed med hensyn til formålet med gymnastikken og legemsøvelserne. Svendborg Amtsskoleledelse billigede det militære sigte og havde den „kommende Krieger“ i tankerne, men i Sorø Amt, hvor P. H. Mønster sad sammen med amtmand Stemmann, var man af en noget anden opfattelse. I en udtalelse fra 1811 hedder det:

„Vi ansee Gymnastikkens hensigtssvarende Forbindelse med Almueungdommens Dannelse for saare ønskelig, da vi ere overbeviste om, at den, rigtigt behandlet, vil have heldig Indflydelse

⁵⁰ F. Nachtegall 1831 (note 26) s. 14.

⁵¹ F. Nachtegall 1831 (note 26), s. 13.

⁵² F. Nachtegall 1831 (note 26), s. 14.

⁵³ F. Nachtegall 1805 (note 31), s. 1.

⁵⁴ Her cit. fra Joakim Larsen (note 25) s. 9.

saavel paa den physiske som moralske Opdragelse: at den, klogelig anvendt, vil især være gavnlig for den borgerlige Dannelse, ja at den med Tiiden, naar den efter rigtig Forberedelse kan modtage den nødvendige Udvidelse, vil kunne vorde et vigtigt Middel til Nationalforædlelse“.⁵⁵

Med denne focusering på dannelsen af borgeren som samfundsmedlem, dvs. som civil borger, er der langt til såvel „Konstfærdighederne“ som det militære perspektiv. De militære øvelser er man ikke begejstret for og anbefaler at forbigå hugge-, fægte- og voltigeringsøvelser. – Igen understreges modsætningen mellem på den ene side civilt opdragende kropskultur i dannelsesperspektiv og på den anden side militær disciplin og heltebedrifter.

Går man ind i en enkelt kilde fra disse år, nemlig Anders Meedoms bog *Tydelig Anviisning til de almindeligste og simpleste Legemsøvelser*, kan man se de mange modstridende tendenser, der er på færde i tiden. Bogen er fra 1816 og tegner et godt billede af kompleksiteten i overvejelserne vedrørende idræt og fysisk opdragelse i årene forinden. Meedom var seminarielærer i Borris og elev af Nachtegall, men han fulgte ikke sin lærer slavisk. Faktisk ser man hos ham både reminiscenser af den „gamle“ filantropiske dannelsesstænkning og af mere moderne krigeriske øvelser, ligesom man også ser spor af en rent idrætslig fornøjelse ved at bruge kroppen. På den måde er *Tydelig Anviisning* på mange måde er en sammenfatning af situationen i disse år. Her samles flere af de modstridende tendenser.

Det filantropiske dannelsessigte fornægter sig ikke: bogen indledes med en detaljeret redegørelse for, hvorledes man skal bære sig ad med at stå, dernæst med at gå og endelig med at løbe og hoppe. Her genfinder man den ufrivilligt komiske omstændelighed, som prægede kropskultur-værkerne helt tilbage fra før 1800. Det samme filantropiske islæt gør sig gældende i forordet, skrevet af den amtsprovst Krarup, der har ladet bogen trykke: her vedgås det, at børn tumler sig frit, at de klatrer og springer, men at de – om ikke andet så for at undgå farer – kan have brug for kropslig forædling. Det er den „gamle“ naturforbedringstanke, der her er inde i billedet. Om øvelsen i at stå rigtigt hedder det til gengæld, at den ud over at skaffe kroppen udvendig „Anseelse og Anstand“ også er til god nytte, når man skal „tjene Kon-

⁵⁵ Joakim Larsen (note 25), s. 12.

gen som Soldat".⁵⁶ Meedom garderer sig. På den anden side er bogen fuld af tvangfrihed. Det kommer sig ikke så nøje, i hvilken rækkefølge øvelserne gennemgås, når blot man først har gennemgået basisøvelserne.⁵⁷ I det hele taget er bogen udarbejdet med megen pædagogisk sans, og det er ikke med urette, at den er blevet kaldt den første dansk forfattede gymnastikdidaktik.⁵⁸ Her lægges der vægt på de ligevægtsøvelser, som også Sorø Amtsskoledirektion anbefalede i 1811 (jvf. ovenfor). De anbefales som tidsfordriv og i den forbindelse nævner Meedom endog at gå på stylder og at løbe på skøjter.⁵⁹ I det hele taget er bogen langt forud for sin tid. Kropsdannelsen skal i hans øjne også være fornøjelig og afvekslende.

Den slags tanker kom dog ikke til at dominere den systematiske kropskultur fremover. Af de tre modstridende tendenser omkr. 1810: kropslig dannelse, militær orientering og idræt for idrættens egen skyld er der ingen tvivl om, hvilken der havde mest historisk medbør. Fra at idrætten havde haft en moralsk og dannelsesmæssigt udgangspunkt i slutningen af 1780'erne, hvor kultiveringen af kroppens naturlige anlæg var i focus, bevægede man sig i retning af et nationalistisk-militært perspektiv, ligesom man tog afstand fra „Konstfærdighederne“. Ulykkerne i 1807 og 1813 gjorde sit hertil. Nået frem til tidspunktet for almueskoleloven af 1814 var sagen i det store og hele klar: det nationalistisk-militære sigte havde fået overtaget. Det pluralistiske sigte, der gjorde sig gældende hos Anders Meedom i Borris, fik ikke vind i sejlene. Den civile og lokalt prægede kropskultur tabte kampen med militæret om udformningen af kropskulturen – også i skolesystemet. Helt frem til 1898 var det militære gymnastikinstitut det eneste forum for uddannelse af gymnastiklærere i Danmark.

Herved adskiller Danmark sig fra de øvrige nordiske lande. Går vi til Sverige, er situationen kun delvis den samme, som bl.a. Jan Lindroth og Henrik Meinander har påvist. Også her var det militære motiver, som lå til grund for bestemmelsen fra Gymnastiska Central-Institutet (GCI) i Stockholm fra 1814 om, at man ikke kunne blive ansat som

⁵⁶ Anders Meedom: *Tydelig Anviisning til de almindeligste og simpleste Legemsøvelser*. Borris 1816, s. 1.

⁵⁷ Anders Meedom (note 56), s. 12.

⁵⁸ Per Fibæk Laursen: *Idrætsdidaktikkens modernisering*. Ph. D.-afhandling. Danmarks Lærerhøjskole 1994, s. 157.

⁵⁹ Anders Meedom (note 56), s. 31.

offentlig gymnastiklærer uden certifikat fra GCI.⁶⁰ Imidlertid må det bemærkes, at i modsætning til Danmark, hvor uddannelsen af idrætslærere éntydigt lå i militært regi, var GCI civilt, omend bemanded med militærpersoner. Endvidere er det blevet sandsynliggjort, at den „svenske gymnastiks fader“, P. H. Ling, takket være sit ophold ved Nachtegalls institut kort efter 1800, ganske vist var påvirket heraf, men også af schweizeren Pestalozzi, der havde nærmere forbindelse til den filantropiske, pædagogiske idræts- og kropsopfattelse.⁶¹ Den svenske gymnastik blev således mindre ekcersits-præget end den danske, og Nachtegall kunne i øvrigt ikke lide den.⁶²

I Finland var det militære regi yderligere langt borte. Her foregik der fra begyndelsen af 1800-tallet undervisning i fægtning ved Åbo Akademi samt efter ca. 1830 undervisning i fægtning, svømning og gymnastik ved forskellige mindre, private institutter rundt om i landet. I 1835 oprettedes den første egentlige stilling som gymnastiklærer i Finland, nemlig ved Helsingfors Universitet.⁶³ Det ekstraordinære i den danske situation lå også i den heftige debat og de divergerende opfattelser, der gjorde sig gældende, inden idrætslæreruddannelsen blev formaliseret. Den savnede man både i storhertugdømmet Finland og i det andet nordiske kongerige, Sverige-Norge, på dette tidspunkt, medens Danmark kom til at indtage en særposition. I Danmark kunne den omstændighed, at militæret „sad“ på idrætsundervisningen og derved kom til at fastlægge den officielt tilrettelagte kropskultur, rejse et civil modtryk. Den situation gjorde sig ikke gældende i Norden i øvrigt i 1800-tallet.

Perspektivering

Bønderne og soldaterne hadede den militære eksercits og dermed påtvungne legemsøvelser som pesten. Herom er der ingen tvivl (jvf. V. K. Hjorts kommentarer ovenfor om den „indpryglende“ korporal). Gennem flere generationer havde man været udkommanderet til det

⁶⁰ Henrik Meinander: *Towards a Bourgeois Manhood. Boys' Physical Education in Nordic Secondary Schools 1880-1940*. Helsingfors 1994, s. 81 ff.

⁶¹ Jan Lindroth: *Idrottens väg till folkrörelse. Studier i svensk idrottsrörelse fram till 1915*. Uppsala 1974, s. 30.

⁶² Aage Hoffmann (note 42), s. 146 f.

⁶³ Ingmar Björkman: *Svenska Finlands Idrottsförbund 1912-1987*. Helsingfors 1987, s. 9 ff.

militære „slaveri“ bag ved kirken én gang søndag formiddag om måneden.⁶⁴ Ganske vist var det ikke, som myten ellers vil hævde, alle bønder der blev udkommanderet hertil, men den symbolske knægtelse i form af den stramme eksercits havde en voldsom effekt ind i bondesamfundet; og de, der var så uheldige ikke at kunne betale sig fra at springe soldat, blev efter endt tjeneste betragtet som så både psykisk og fysisk fornedrede, at deres chancer for at finde en stabil, solid og acceptabel civil plads i samfundet var forskærtsede. Det ved vi blandt andet fra den omstændighed, at mange af de bortrømte eller fratrådte soldater senere måtte henleve en tilværelse som rakkere, natmænd og tatere på de jyske heder.⁶⁵ Dette var ikke et enestående dansk fænomen. Fra Finland viser mentalitetshistorikeren Heikki Ylikangas' grundige empiriske undersøgelser, at der bag den voldsomme stigning i kriminalitet, som fandt sted i Vestfinland i årene fra ca. 1790 og frem, ofte gemte sig ulykkelige soldaterskæbner.⁶⁶ Ikke for ingenting var bondebefolkningen imod alt, hvad der smagte af soldaterliv. Det gjaldt antagelig også obligatorisk gymnastik i almueskolen, sådan som det blev forordnet i 1814. Blot havde det ikke så meget med modstand mod „herremænd“ at gøre som med modvilje mod statsmagten.

Indførelsen fra oven af en militært farvet gymnastik i de danske almueskoler bidrog sandsynligvis væsentligt til at etablere den danske dobbelt-offentlighed, der skulle blive så karakteristisk for det danske samfund gennem hele 1800-tallet, og som i virkeligheden først blev overvundet med det store forlig mellem by og land, der i såvel Danmark som i Sverige og Finland fandt sted i 1930'erne på såvel det politiske som det sociale og kulturelle område⁶⁷ og endeligt kodificeret i kraft af kommunalreformen 1970. Som Erik Nørr har påvist, udspillede denne konflikt mellem lokalforvaltning og statsforvaltning sig ikke mindst på skoleområdet. Konflikten tog især til efter indførelsen af sogneforstanderskabet, dvs. sognerådene, fra 1842, hvor de nærige gårdmænd i sognerådene havde ondt ved at forliges med de

⁶⁴ Jens Holmgaard: Eksercitsen bag kirken efter gudstjenesten. Var landmilitistjeningen i stavnsbåndstiden en ringe byrde? *Bol og By* 1986, nr. 1, s. 44 ff.

⁶⁵ H. P. Hansen: Rakkere og natmandsfolk, Erick Struckmann, Knud Jessen og Finn Hjerl-Hansen (red.): *De danske heder*, 2, 1943, s. 133 ff.

⁶⁶ Heikki Ylikangas: *Knivjunkarna. Våldskriminaliteten i Sydösterbotten 1790-1825*. Helsingfors 1985.

⁶⁷ Niels Kayser Nielsen (note 10) s. 3 ff.

centrale uddannelsesintentioner.⁶⁸ Der er dog ingen tvivl om, at ki-
men hertil var lagt tidligere, nemlig dels i de begivenheder i almin-
delighed som gik forud for skoleloven af 1814 og her de kropskultu-
relle tvangsinitiativer i særdeleshed, dels i selve den juridisk-admini-
strative forvaltning af 1814-skoleloven, også på kroppens område.
Kropskulturhistorien kan udmærket bidrage til belysning af den „sto-
re“ historie.

Set ud fra en kropskulturel synsvinkel var det nemlig uheldigt, at
indholdet i almueskolens gymnastikundervisning – takket være især
Nachtegalls og Frederik d. 6.'s ihærdige indsats – var blevet formet ud
fra militære retningslinjer, medens tilsynet med skolestyret var lagt i
hænderne på gejstligheden: biskoppen øverst og dernæst en skole-
kommission med sognepræsten som omdrejningspunkt, som havde
ingen eller kun ringe forståelse for Nachtegalls kropsopfattelse. Hos
gejstligheden var man snarere, som vi kan se fra Sorø Amt, tilhænger
af et humanistisk og rationalistisk filantropisk syn på kroppen. For at
have hånd i hanke med sagerne indførte man fra Kultusministeriets
side en særlig faglig inspektion for gymnastikkens vedkommende som
sikkerhedsgarant. Denne gymnastikinspektør skulle bl.a. udtale sig om
de indberetninger, der årligt blev indsendt fra provstierne.⁶⁹

Uheldigvis ved vi imidlertid så godt som intet om, hvorledes almue-
skolens gymnastikundervisning rent faktisk foregik i årene frem til
1848, hvor gymnastikinspektionen kommer på banen. Alene indbe-
retningerne vedrørende antallet af kapable lærere synes at være be-
hæftet med stor usikkerhed.⁷⁰ Her forestår en stor idrætshistorisk (og
skolehistorisk) forskningsopgave. Måske er lærernes manglende gym-
nastiske kyndighed resulteret i mere pjank og sjov, end man umiddel-
bart skulle tro. Eller måske har den samme mangel på kyndighed som
resultat netop haft, at lærerne så har holdt sig til det mest simple: at
ekcersere og kommandere.

I så fald har man kunnet hente opskrifterne herpå hos Nachtegall,
hvor der er masser af anvisninger på den slags. Skal man desuden
dømme efter undervisningsformen i den såkaldte „indbyrdes under-
visning“, som både Nachtegall og Frederik d. 6. havde forkærlighed
for, da der kunne „undervises paa eengang i en Afdelings eller Skoles

⁶⁸ Erik Nørr: *Skolen, præsten og kommunen*. 1994. Se især s. 31 ff.

⁶⁹ Erik Nørr (note 68), s. 363 f.

⁷⁰ Else Trangbæk: *Mellem leg og disciplin. Gymnastikken i Danmark i 1800-tallet*. 1987,
s. 51 ff.

forskellige Nummere“,⁷¹ har det ikke skortet på marcheren i de skoler, hvor denne undervisningsform blev appliceret.⁷² Det er vel ikke utænkeligt, at der har været en vis korrespondence mellem denne undervisnings generelle form og gymnastikundervisningen i særdeleshed; især når det tages i betragtning, at Nachtegall i sin gymnastiklærebog fra 1828 også anbefalede den indbyrdes undervisning for gymnastikkens vedkommende.

Kontrafaktisk kan man spørge, hvad der var sket med bøndernes modvilje mod legemsøvelserne, hvis det havde været en pædagogik som den Anders Meedom'ske, der var kommet til at præge gymnastikken i de danske almueskoler. Svaret herpå kan ikke gives, men der er grund til at formode, at det så havde været langt vanskeligere for de grundtvigianske kredse med deres „lysere“ syn på kroppen at bryde igennem senere i århundredet, da de introducerede den svenske Linggymnastik med dens filantropiske, pædagogiske idealer. Nu fremstår historien som om, at det var med dem, kampen mellem den lokalt tilrettelagte skole og den „sorte“ statsskole brød igennem. I virkeligheden skete det langt tidligere. Som på andre områder sparkede grundtvigianerne en historisk åben dør ind, ligesom de trak veksler på den rationalistiske oplysningstids kropssyn. Som den finske Nordenshistoriker Henrik Stenius har påpeget, har den særegne danske dobbeltorganisering af uddannelses- og oplysningsinitiativer „ikke sin rod i den grundtvigianske filosofi“. ⁷³ Den går længere tilbage, nemlig til forvaltningen af de danske rationalistiske oplysningsinitiativer. Her spillede Nachtegall og Frederik d. 6 en væsentlig rolle. Dem har den grundtvigianske tradition – på godt og ondt – meget at takke for. Det var primært på grund af dem, at den danske almuebefolkning via skolens gymnastikundervisning fik indlejret spor i kroppen af militær ekcersits og derved installeret en tavs viden om statsmagtens syn på, hvad en krop er. Denne tavse viden skulle i løbet af 1800-tallet få store historiske følger for det danske samfund.

⁷¹ F. Nachtegall: *Lærebog i Gymnastik*. 1828.

⁷² Ernst Høybye-Nielsen: Den indbyrdes undervisning i den sjællandske almueskole, *Årbog for Dansk Skolehistorie* 1969, s. 42 ff.

⁷³ Henrik Stenius: Den politiska kulturen i Nordens ontologi. Modell eller icke? Vara eller icke vara?, Godelieve Laureys, Niels Kayser Nielsen og Johs. Nørregaard Frandsen (red.): *Skandinaviensbilleder. En antologi fra en europæisk kulturkonference*. Groningen og Gent 1993, s. 193.

SUMMARY

NIELS KAYSER NIELSEN: *Bodyculture and Sports Education 1780-1820 – between philanthropy and military*

Institutionalized sports education in Denmark began in the 1780's and was centered around the schools on the estates of the Reventlow-brothers. The sports was primarily inspired by German philanthropy. The private sports institutes in Copenhagen in the 1780's were also influenced by rationalism and enlightenment. Soon after the turn of the century 1800, however, things changed. The young V. V. F. F. Nachtegall started a new kind of military inspired sports education in the capital, and thanks to his close connection to the later king Frederik 6. and the new nationalistic trends, this new direction soon gained footing. The result was that the pedagogical sports movement lost its strength to military drill and discipline. This development can be observed in comparative studies in the textbooks for sports education before and after 1800, where it is obvious that the body-philosophical dimensions are of less importance in Nachtegall's textbooks than in the philanthropical texts.